

पंडित नेहरुंचे परराष्ट्र धोरण

कु. रोहिणी संभाजी चव्हाण, संशोधक विद्यार्थिनी, राज्यशास्त्र विभाग, शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर. chavanrohini36@gmail.com Mo -9172884732

प्रस्तावणा

भारताच्या राजकारणात, समाजकारणात नेहरुंचे अतुलनीय योगदान आहे. आपल्या जीवनातील तब्बल तीस वर्षे पंडित नेहरुंनी भारतीय स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी ब्रिटिशांशी झगडण्यात घालविले. भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात ब्रिटिश सत्तेशी झगडत असताना एकंदरीत या कालखंडात पंडित नेहरुंना जवळपास नऊ वर्षांचा कारावास भोगला. भारतीय स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर पंडित जवाहरलाल नेहरुंनी भारताचे नेतृत्व सतरा वर्षे केले. या काळात भारताची आधुनिक दृष्टी निर्माण राष्ट्रभारणीचे त्याचे कार्य अतिशय महत्त्वपूर्ण आणि अतुलनीय असेच आहे. देशातील सर्वसामान्य जनतेत आत्मविश्वास निर्माण करून तो वाढीस लावण्याचे कार्य नेहरुंच्या नेतृत्वाचाच एक भाग होता. भारताची ओळख खऱ्या अर्थाने जगाला करून देणारे हे एक महान नेते होते.

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताचे पंतप्रधान म्हणून पंडित नेहरुंनी सूत्रे हाती घेतली. पंतप्रधानपदाबरोबरच परराष्ट्र खात्याचा कार्यभारही नेहरुंनी आपल्याकडेच ठेवला नेहरुंना जागतिक इतिहासाची सखोल माहिती होती. तसेच आंतरराष्ट्रीय संबंधाची जाण होती. नेहरुंनी देशाच्या हितसंबंधाला अग्रक्रम देऊन आंतरराष्ट्रीय राजकारणात पंचशील धोरणाच्या माध्यमातून जागतिक शांतता व सहकार्य वृद्धिंगत केले. तर अलिप्ततेच्या धोरणाचा अवलंब करून जागतिक राजकारणास विधायक वळण देऊन नवीन विचार रुजविला.

पंडित नेहरुंचे परराष्ट्र धोरणाची वैशिष्ट्ये

भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरु यांनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाच्या वाटाचालीसाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे त्यामुळे पंडित जवाहरलाल नेहरु यांची भारताच्या परराष्ट्र धोरणा संदर्भातील भूमिका महत्त्वाची आहे. पंडित जवाहरलाल नेहरु यांनी भारताच्या परराष्ट्र धोरणाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केलेली आहेत.

१. राष्ट्रहितास प्राधान्य

भारताचे पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरुंनी शेजारील राष्ट्रांशी सलोख्याचे संबंध प्रस्थापित करत असताना भारताच्या हितसंबंधाकडे दुर्लक्ष केले नाही. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात सक्रिय असताना नेहरुंनी देशाचे हितसंबंध जपले.

२. जागतिक शांतता व सहकार्य

पहिल्या व दुसऱ्या महायुद्धामुळे जग होरपळून निघाले होते. असे विनाशकारी महायुद्ध पुन्हा उदभवू नये यासाठी नेहरुंनी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर शांतता व सहकार्याचे महत्त्व विशद केले. शांततामय सहजीवनाचा त्यांनी पुरस्कार केला.

३. स्वातंत्र्याचा पुरस्कार व स्वातंत्र्य लढयास सहाय्य

कोणतेही राष्ट्र पारतंत्र्यात राहू नये यासाठी त्यांनी स्वातंत्र्याचा पुरस्कार केला. ज्या राष्ट्रामध्ये पारतंत्र्यातून मुक्त होण्यासाठी चळवळी सुरु आहेत. त्यांना भारताने पाठिंबा व सहकार्य देऊ केले.

४. आफ्रो आशियायी राष्ट्रांना सहकार्य

पाश्चिमात्यांच्या आर्थिक व राजकीय साम्राज्यवादाला बळी पडलेल्या आफ्रिका, आशिया, खंडातील राष्ट्रांनी परस्पर सहकार्याचे धोरण ठेवल्यास त्यांची उन्नती होऊ शकेल. आशिया आफ्रिका खंडातील अनेक राष्ट्रांशी सहकार्य केले.

५. वसाहतवादास विरोध

आशिया आफ्रिका खंडातील अनेक राष्ट्रे युरोपियनांच्या वसाहतवादातून आपली मुक्तता होण्यासाठी धडपडत होती. त्यांनी वसाहतवादाच्या विरोधात उभ्या केलेल्या संघर्षास नेहरुंनी पाठिंबा देऊ केला.

६. संयुक्त राष्ट्रसंघाला सहकार्य

विनाशकारी महायुद्धे पुन्हा होऊ नयेत, राष्ट्रांमधील प्रश्न सामंजस्याच्या मार्गाने सुटायत यासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघ निर्माण झाला होता. युनोच्या माध्यमातून निःशस्त्रीकरण परिषदा दुर्बल राष्ट्रांना सहकार्य अशा उपक्रमांना भारताने सक्रिय साहाय्य केले. नेहरूंच्या काळात भारत युनोचा क्रियाशील सदस्य झाला.

७. पंचशील

आंतरराष्ट्रीय सदभावना व सहकार्य वृद्धिंगत व्हावे जागतिक शांतता टिकावी या प्रमुख उद्देशाने पंचशील तत्वाचा पुरस्कार करण्यात आला होता. जैन धर्मामध्ये पंचतत्वांना महत्वपूर्ण स्थान आहे. तर बौद्ध धर्मामध्ये सत्य, अहिंसा, अस्तेय, अपरिग्रह, व ब्रह्मचर्य, या पंचशील मार्गाने शील—संवर्धनावर भर देण्यात आले. आशिया खंडातील अनेक राष्ट्रांवर बौद्ध धर्माचा प्रभाव आहे. पाश्चात्यांच्या गुलामगिरीतून इंडोनेशियाला मुक्त करण्यासाठी घेण्यात आलेल्या स्वातंत्र्य सैनिकांच्या मेळाव्यात डॉ. सुकार्णो यांनी बौद्ध धर्मीय पंचतत्वांच्या आधारावर पंचशीलचे सर्वाना आव्हान केले. यामध्ये त्यांनी राष्ट्रभक्ती, श्रद्धा, व्यक्तीस्वातंत्र्याची घोषणा केली.

पंडित नेहरूंनी पंचशील तत्वांचे पावित्र्य ओळखून त्यास देशाच्या अलिप्तवादाची धोरणात स्थान देण्याचे ठरविले. २९ एप्रिल १९५४ मध्ये तिबेटच्या स्वायत्ततेसंबंधी भारत व चीन यांच्यात झालेल्या करारामध्ये आधुनिक पंचशील तत्वांचा समावेश करण्यात आला. ती तत्वे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) परस्परांची प्रादेशिक एकात्मता व सार्वभौमत्वाचा आदर करणे

२) परस्परांच्या प्रदेशावर आक्रमण न करणे

३) परस्परांच्या अंतर्गत कारभारात हस्तक्षेप न करणे

४) परस्परांना हितावह होईल असा समानतेचा व्यवहार करणे.

५) शांततामय सहजीवन व आर्थिक सहकार्य यांचा अंगीकार करणे.

भारताने अंगीकारलेल्या पंचशील धोरणास व्हिएतनाम, म्यानमार, नेपाळ, लाओस, युगोस्लाव्हिया, कंबोडिया या राष्ट्रांनी मान्यता दिली. इंडोनेशियातील बांडुंग येथे नवस्वतंत्र आफ्रिका व आशियायी राष्ट्रांची परिषद १८ एप्रिल १९५५ रोजी संपन्न झाली. या परिषदेत आशिया खंडातील २३ राष्ट्रांनी तर आफ्रिका खंडातील ६ राष्ट्रांनी सहभाग घेतला. या परिषदेमध्ये आंतरराष्ट्रीय संबंधावर विचार विनिमय झाला. पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी पंचशील धोरण स्वीकारण्याचे आवाहन परिषदेतील राष्ट्रांना केले. पाकिस्तान वगळता परिषदेतील सर्व राष्ट्रांनी पंचशील धोरणास मान्यता दिली.

८. अलिप्ततेचे धोरण

पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या परराष्ट्र धोरणातील अलिप्ततेच्या धोरणास अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. या धोरणाच्या माध्यमातून त्यांनी जागतिक राजकारणाला विधायक वळण देऊन भारताला आंतरराष्ट्रीय राजकारणात महत्वपूर्ण स्थान मिळवून दिले. आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात लष्करी स्वरूपाच्या व गटातटाच्या राजकारणापासून अलिप्त राहणे म्हणजे अलिप्ततावाद होय. पंडित जवाहरलाल नेहरूं दि. ७ सप्टेंबर १९४६ रोजी भारताच्या अलिप्तवादाची धोरणाचे स्पष्टीकरण करताना म्हणतात 'कोणत्याही राष्ट्राचा उपग्रह म्हणून न राहता, आम्ही एक स्वतंत्र राष्ट्र या नात्याने आंतरराष्ट्रीय परिषदांमध्ये भाग घेऊ आम्ही शक्यतो सत्तागटाच्या राजकारणापासून अलिप्त राहू इच्छितो. अमेरिका, रशिया या गटामध्ये सामील न होता जागतिक व्यासपीठावर भारतास सन्मानाचे स्थान मिळविता येईल.' नेहरूं म्हणतात 'बलाढय शक्तींशी तोंड देण्यासाठी अलिप्ततावाद माध्यमातून तिसऱ्या शक्तीच्या निर्मितीची आवश्यकता आहे.' अलिप्ततावाद या शब्दांचा सर्वप्रथम वापर नेहरूंचे परराष्ट्र व्यवहार पाहणारे व्ही के. कृष्णमेनन यांनी केला. नेहरूंनी आपल्या परराष्ट्र धोरणाच्या माध्यमातून या संकल्पनेस आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नेले म्हणून नेहरूंना अलिप्ततावादाचे उदगाते असे संबोधले जाते.

कांही राजकीय विचारवंतांनी नेहरूंच्या अलिप्ततावादी धोरणास तटस्थता, हस्तक्षेप विरहित धोरण असे उपहासात्मक संबोधले मात्र नेहरूंनी आपल्या कार्याने अलिप्ततावादाला आंतरराष्ट्रीय पातळीवर महत्वाचे स्थान प्राप्त करून दिले. हे धोरण विधायक क्रियाशील व

निश्चित स्वरूपाचे आहे. आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातील एक कायम टिकणारा नीती प्रवाह म्हणून अलिप्ततावादी धोरणास महत्व आहे.

अलिप्ततावादी धोरणाची वैशिष्ट्ये

- १) लष्करी संघटना व लष्करी करारापासून अलिप्तता
- २) शांततेच्या धोरणाचा अवलंब
- ३) सहकार्य व सहजीवनाचे धोरण,
- ४) स्वातंत्र्य व सार्वभौमत्व यांचा अंगीकार
- ५) निर्भयतेचे धोरण
- ६) प्रसंगानुरूप कारवाई करण्याचे स्वातंत्र्य.

वरील वैशिष्ट्यांवर आधारित अलिप्त राष्ट्र चळवळीची वाटचाल सुरु झाली. भारताचे पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरु, इजिप्तचे अध्यक्ष अब्दुल गमाल नासेर, युगोस्लाव्हियाचे अध्यक्ष मार्शल टिटो यांच्या नेतृत्वाखाली अलिप्त राष्ट्र संघटना निर्माण झाली.

सारांश

भारतीय परराष्ट्र धोरणाला सैद्धांतिक चौकट पुरवीण्याचा, परराष्ट्र धोरणाची उद्दिष्टे आणि तत्त्वे स्पष्टपणे निर्धारित करण्याचा प्रयत्न स्वातंत्र्योत्तर काळात झाला आहे. पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी भारतीय परराष्ट्र धोरणात सर्वप्रथम 'सर्वसमावेशक सुरक्षेची' संकल्पना विकसित केली. यात केवळ भारताच्या हितसंबंधाचा, राष्ट्रीय सुरक्षा, सार्वभौमत्वाचे रक्षण यांचाच विचार व्हायला नको तर भारतातील सामान्य माणसाच्या सुरक्षेचाही विचार झाला पाहिजे तसेच यात सामान्य व्यक्तीचे प्रतिबिंब पडायला हवे अशाप्रकारचे त्यांचे धोरण दिसून येते. नेहरूंनी परराष्ट्र धोरणात राष्ट्रीय सुरक्षेसंबंधीची मांडलेली संकल्पना व्यापक असून यात मानवी सुरक्षेला सर्वाधिक प्राधान्य दिलेले दिसते.

संदर्भ सूची

- १ गाडगीळ सं. रा., (१९९४), 'नवभारताचे शिल्पकार—पंडित जवाहरलाल नेहरु', शलाका प्रकाशन, मुंबई.
- २ गुहा रामचंद्र, (२०११), 'गांधीनगरचा भारत', मॅजेस्टिक पब्लिशिंग हाऊस, ठाणे.
- ३ गोरे ना. ग., (मराठी अनु.), (१९८९), 'पंडित जवाहरलाल नेहरु आत्मकथा', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.
- ४ गोडबोले माधव, (२०१४), 'जवाहरलाल नेहरुंचे नेतृत्व : एक सिंहावलोकन', राजहंस प्रकाशन, पुणे.
- ५ गोडबोले माधव, (२०१४), 'जवाहरलाल नेहरुंचे नेतृत्व', राजहंस प्रकाशन, पुणे